

УДК 821.161.2-94.091

DOI <https://doi.org/10.31652/3041-1084-2024-4-06>

Мотив самотності на сторінках щоденників Ольги Кобилянської та Аркадія Любченка

The Motif of Solitude in the Diaries of Olha Kobylianska and Arkadii Liubchenko

Івончак Настасія Дмитрівна,

*аспірантка Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича*

orcid.org/0000-0003-0191-8801

Анотація. У статті окреслено мотиви самотності у щоденниках українських письменників О. Кобилянської та А. Любченка. Зосереджено увагу на обставинах, що спричинили почуття відчуженості, відстороненості, здійснено порівняння особливостей авторського осмислення, проживання стану самотності, намагання його виправдати перед читачем.

Ключові слова: щоденник, мотив, Ольга Кобилянська, Аркадій Любченко.

Abstract. This article examines the motif of solitude in the diaries of Ukrainian writers Olha Kobylianska and Arkadii Liubchenko. The focus is on the circumstances that led to feelings of alienation and detachment, with a comparison of how each author conceptualizes and experiences solitude, as well as their efforts to justify it to the reader.

Keywords: diary, motif, Olha Kobylianska, Arkadii Liubchenko.

Самотність — це стан, коли людина відчуває себе покинутою і непотрібною, коли вона ще не збагнула власну роль у суспільстві, прагне якісніших соціальних контактів. У сучасних реаліях страх майбутнього і невизначеність можуть лише поглибити відчуття відокремленості від загального потоку життя. Проблема самотності

не нова, адже хвилює людство здавна; вона розкрита й у текстах Біблії, й у літературах багатьох народів. У книзі Буття написано, що «недобре бути чоловікові самотнім» (Буття 2:18), а Книга Еклезіаста розгортає цю проблему в перспективі спільного проходження життєвих негараздів: «Двом усе-таки краще, ніж одному, адже в них є добра винагорода у своїх трудах, — і якби хтось з них впав, то інший підніме свого товариша. Але горе самотньому, коли він упаде, й не буде іншого, котрий його підняв би» (Екл. 4:9-10). Підтримка близьких людей дозволяє примножити радість спільної праці, досягнень, а її відсутність може сприяти спустошенню й порожнечі. Дослідники сходяться на тому, що самотність так чи інакше впливає на конструктивний складник особистості, забарвлення її життя, відносини із соціальним і природним оточенням, духовне й фізичне самопочуття. Цей стан має «суперечливу, багатогранну і навряд чи вичерпну природу, обертаючись то самознищенням і подавленням особистості, то її творчим і вільним началом» [8, с. 142]. Саме така «подвійність» явища самотності робить його суперечливим і неоднозначним.

По-перше, самотність можна розглядати як «позитивний, творчий, активний, бажаний, необхідний, невід’ємний і виховуючий початок, із якого народжується повноцінна особистість. Тобто, це — добровільне відокремлення, усамітнення, відмова від зовнішніх контактів заради внутрішнього діалогу, зосередження, злиття з природою» [8, с. 151]. Очевидно, що такий стан «дозволяє особистості зазирнути у найвіддаленіші і найпотаємніші куточки своєї душі, зробити критичний аналіз пройденого, подумати над теперішнім і визначити тенденції майбутнього; очистити свою душу від напливу незначного, другорядного, швидкоплинного, тобто подивитися на себе з різних боків, оцінити себе з позицій раціонального, впорядкувати свої емоції» [8, с. 151]. З другого боку, самотність сприймають і як негативний, пасивний стан, який руйнує людську особистість, а на її душу лягає важкість і «туга, що виростає немовби із середини — стан душевної ізольованості» [8, с. 151].

Збагнути суть феномену самотності прагнуть філософи, психологи, митці слова. Так, психологічний і філософський аспект проблеми досліджували Т. Даренська («Екзистенціал самотності як предмет художньої рефлексії»), М. Покровський («Лабіринти самотності»), Н. Хамітов («Самотність у житті та в тексті», «Самотність як феномен

людського буття»), І. Ялом («Екзистенціальна психотерапія»), В. Ліщинський («Психологічні наслідки відчуження як специфічного сприйняття навколишнього світу»). Мотиви самотності в художній літературі відомих письменників розглядають Т. Смушак («Концепт самотності й відчуження в літературному творі: специфіка трактування»), М. Мовчан («Життя і творчість Т. Шевченка в предметному дискурсі філософії самотності»), В. Доморослий («Проблема самотності у творчості Лесі Українки»), проте самі літературні діячі часто були змушені болісно проживати самотність, розлуку, невизначеність. Це засвідчують автодокументальні твори, зокрема, щоденники. Регулярно ведені записи рідко містять тривалі описи щастя і задоволення. З цим пов'язана одна з найяскравіших функцій щоденника — він допомагає автору подолати чи принаймні полегшити зовсім інші, не оптимістичні, стани — тривогу, життєві кризи, стан пригніченості чи творчого безсилля. Щоденники українських митців слова О. Кобилянської (1863-1942) та А. Любченка (1899-1945) були написані з різницею у більш ніж пів століття та демонструють, як по-різному можуть бути фіксовані мотиви самотності й відчуження — залежно від статі, віку, психологічних особливостей автора та суспільно-політичних обставин, в яких він жив.

О. Кобилянська вела щоденник з юності, про що є згадки в її автобіографії, проте збереглися лише два зошити, в яких записи починаються 1 листопада 1883 р., коли авторці 19 років, а закінчуються 19 листопада 1891 р., коли їй 27 років. Ці роки відповідають ранньому періоду творчості письменниці, коли були написані «Гортенза, або Нарис з життя однієї дівчини» (1880), «Доля чи воля» (1883), «Вона вийшла заміж» (1887), «Картина з життя Буковини» (1885), алегоричні замальовки «Видиво» (1885), «Голубка і дуб» (1886), «Жебрачка» (1887), «У св. Івана» (1891), повість «Царівна», що її авторка почала писати у 1888 р. Щоденники вперше широкому читацькому загалу стали доступні з 1982 р., коли в київському видавництві «Дніпро» з'явився том вибраного О. Кобилянської під назвою «Слова зворушеного серця» з передмовою Ф. Погребенника. Вдруге щоденники були видані у дев'ятому томі найповнішого на сьогодні 10-томного зібрання творів письменниці [4]. У «Примітках» В. Вознюк детально описує всі «пригоди», які передували поверненню «Щоденників» з-за океану в Чернівці. Від часу першої публікації текст щоденника обирали

об'єктом досліджень Н. Зборовська, Г. Левченко, К. Танчин, Н. Колошук та ін.

А. Любченко вів щоденник у набагато старшому віці — 42-46 років із листопада 1941 р. до лютого 1945 р. Останній запис письменник зробив за чотири дні перед смертю. А. Любченко описав реалії українських міст під німецькою окупацією під час Другої світової, коли перебував у постійних евакуаціях і переїздах: з Києва у Харків, з Харкова у Київ, потім у Львів, а тоді у Берлін. Єдине відоме видання «Щоденника» Любченка побачило світ у Львові й Нью-Йорку (видавництво М. П. Коць) 1999 р. завдяки зусиллям Ю. Луцького, відомого вченого української американської та канадської діаспори. Жанрові, концептуальні, ідейні особливості дискурсу «Щоденника» аналізували Н. Видашенко, Н. Чиж, Л. Пізнюк, П. Ямчук, проте питання інтерпретації мотиву самотності торкалися лише побіжно.

Тож мета цієї статті — дослідити мотиви самотності у щоденниках О. Кобилянської та А. Любченка, письменників, які належать різним історичним періодам і є представниками чоловічої й жіночої статеї; з'ясувати причини та обставини, що спричинили почуття відчуженості, та порівняти особливості авторського осмислення стану самотності.

Спостерігаємо, що особливо активними і емоційно насиченими є записи у «кризові періоди» в долях обох письменників, коли вони загострено переживали «відчуження» від оточення і самих себе, від можливості безперешкодно творити і бути корисними. Про це писав у 1911 р. у своєму щоденнику і Ф. Кафка: «Кожен мій добрий стан не має часу й права виявити себе в усій повноті; кожен поганий стан, навпаки, має і того, й того більше, ніж удосталь» [3, с. 534]. Цікаво, що термін «відчуження» складається із двох німецьких слів зі значеннями «віддалення» та «відхилення від закону». Дослідник В. Ліщинський у першому випадку припускає наявність інтерсуб'єктних стосунків, коли особистість відчуває свою роз'єднаність з іншою особистістю, групою або суспільством: «В результаті відчужуваний суб'єкт приймає різний ступінь чужості по відношенню до інших, аж до ворожості» [6, с. 225]. У другому значенні відчуження виступає як відкидання, заперечення закону, тобто як заперечення норм моралі, життєвого устрою, соціально схвалюваних цілей, суспільного устрою тощо. Таким чином, психологічне відчуження особистості визначається як таке, що «розвинулося, найімовірніше, в результаті емоційного

відкидання батьками (психічної депривації), байдужості, соціально-психологічної дистанції між індивідом і середовищем, ізолюваності від цінностей суспільства, невключеності в емоційні контакти» [6, с. 230]. У досліджуваних щоденниках натрапляємо на обидва види відчуження, проте О. Кобилянська складніше проживала невдалі емоційні контакти, довше їх забувала і прощала, а коли знаходила рідних духом людей — болісно сприймала розлуку з ними.

Саме з такого переломного моменту починаються записи О. Кобилянської — від'їзду брата Максиміліана. Намагання розповісти про будні переривається зізнаннями про важкість розлуки, подекуди сльози заважають писати: «Коли настає вечір, душить мене сум. Учора ввечері я страшенно плакала, а також і сьогодні — в той час, коли я це пишу, я плачу» [4, с. 12]. Не раз пізніше вона повертається до образу брата, який підтримував, каже, що ніхто з братів не може його замінити, занотовує реакцію Максиміліана на власні новели. Проживаючи у Кимполунзі, письменниця вбирала в чужу душу красу карпатських гір, а переїхавши згодом у Димку, де жила протягом 1889-1891 рр., відкрила для себе верхову їзду, яка теж рятувала від смутку.

Ще один яскравий момент, коли розлука спричинилася до самотності — вересень 1884 р., по від'їзді з Кимполунга Євгена Озаркевича О. Кобилянська пише: «Страшно бути самотнім, нікого не мати, щоб думку свою висловити, книжкою обмінятись» [4, с. 91], частіше звертає увагу на природу та цілі дні проводить у читанні, запалюється ідеєю писати по-українськи. Запис від 9 березня 1885 р. підтверджує надії на покращення емоційного здоров'я після переїзду в Димку і в результаті її захоплення верховою їздою. Спостереження за власною зовнішністю, все більша зневіра в любові утверджують відчуття самоті — незалежно від того, хто поряд. Проте в автобіографії «Про себе саму» саме на впливі природи і природженому нахилі до письма, «душевній самоті» наголошує письменниця, а не на впливі спілкування з ким-небудь. Коли через хворобу матері О. Кобилянській треба було займатися господарськими справами, наглядати за молодшими братами, це спустошувало і засмучувало її: «Я стомлена, виснажена, зламана — машина, яка прибирає, варить і обслуговує» [4, с. 159], «Я не спроможна щось свіжого написати, завжди турботи, завжди сум — це мій щоденний хліб» [4, с. 161].

Сподівання на переїзд і покращення побутових обставин прочитуємо і в А. Любченка. З 14 грудня 1941 р. у нього почалася хвороба, до якої часто він повертався в записах. Боротьба за виживання з останніх сил навіть для рідних не завжди була зрозумілою: «Я зроблю все, щоб жити! Я мушу ще багато, багато зробити. І тому я став трохи нахабним, я стараюсь не звертати уваги на всі ці хатні і побутові прикросі, а робити лише те, що потрібно для мого здоров'я. Я в їхніх очах тепер виглядаю надзвичайним егоїстом, і вони мене — знаю це добре — гостро ненавидять. Тож, без сумніву, почуваю це дедалі ясніше. Ну, що ж... Хай ненавидять, а я буду жити» [7, с. 31]. Описи подробиць війни, просувань військ чи загрози атак дещо контрастують із спокійнішими вставками про самопочуття, взаємини з рідними, відкриваючи іншу сторону життя письменника, не професійну, не громадсько-політичну, а особистісну, де в часи самотності й нерозуміння він почувався розбитим, дистанціювався емоційно від інших.

А. Любченко описав несприятливі для лікування харківські умови холоду, голоду і відсутності дієти, нерозуміння близьких: «Мучусь і почуваю себе занедбаним, страшенно самотнім, геть чужим у цій важкій атмосфері» [7, с. 32], «Вся ця «рідня», що оточує мене, вже просто сміється з мене. Так, я зараз і безпорадний і жалюгідний. І я гірко озлючений. Але це надає мені ще сильнішого спротиву й завзяття. Буду боротись. Все зроблю, щоб виборотись... Все одно вже ясно і незаперечно: я і вони, я і моя теперішня сім'я чужі, зовсім чужі люди» [7, с. 32].

Примітно, що в обох письменників є записи, які демонструють бажання виправдатися перед читачами після відкриття власної вразливості й самотності. О. Кобилянська частіше довіряє читачеві емоційні переживання, тому й частіше прагне їх пояснити й виправдати. Натомість А. Любченкові стає неприємно не стільки через факт передачі думок на папір, скільки через ситуацію в реальності, яку варто вирішити і яка спричиняє психологічний дискомфорт. Один із прикладів — погіршення стосунків з дружиною: «Ось допіру переглянув написане, і стало неприємно, що я канючу. Хвилинки слабкості, легкодухості, які, звичайно, мають підстави. Але годі! Ще трохи зусиль, ще трохи напруження волі, ще трохи витримки, — і я мушу довершити ці стосунки так, як належить мужчині» [7, с. 34].

Та й загалом письменник більш схильний до фактографічного, а не емоційного пригадування, з точністю згадує події, що мали місце місяць, рік тому, підсумовує етапи життя: «Це винятковий рік: війна, евакуація з Києва, пересиджування в бомбосховищах, втеча від большевиків, переховування по різних кутках, втеча з-під самісіньких рук НКВД, харківські пожежі, голодування, лютий холод цієї зими, мало не смертельна хвороба, остаточний і тяжкий розрив з дружиною, втрата сім'ї... Яку ж компенсацію дасть мені доля? Чи дасть взагалі?» [7, с. 38]. Коли стосунки з дружиною таки завершуються розривом, ділиться відчуттям полегшення: «Тепер уже я прийняв усе досить спокійно, навіть сам дивуюсь, що так порозумнішав. Я тільки почуваю себе дуже самотнім, а в сьогоднішніх лихих обставинах це особливо дається взнаки. Проте, може й краще бути самотнім. Я — вільний» [7, с. 38].

Після приїзду в Київ приймає гостей, відновлює старі контакти і наводить нові, зокрема, з Уласом Самчуком: «Вперше в житті зазнаю відчуття такого великого відрядного супокою, що саме оце здається мені справжнім щастям» [7, с. 54], «Серце завмирає. Так я давно вже не хвилювався, просто сльози накочуються, горло лоскоче. І от — уже по цей бік Дніпра» [7, с. 56]. Надії на кращу реальність із часом почали розбиватися, проте складається враження, що письменник дуже обережний в описі своїх спостережень і висновків. Обіцяної новою владою постійної роботи в Києві так і дочекався, заробляв на життя випадковими статтями, субтитрами для фільмів. Поважчало із наближенням зими: дрова знайти ще важче, ніж їжу. Вагоме місце у щоденнику А. Любченка займають спогади, у них письменник подекуди детальніший, ніж у «телеграфних» описах сьогодення. Згадуючи евакуацію письменників рік тому, тобто у липні 1941 р., відсилається на колишні записи: «Шкода, що мій тодішній щоденник загинув. Тепер багато чого слід відновити, поки, час, бо воно дуже цікаве, повчальне» [7, с. 67], пізніше згадує і щоденник 31-33 років [7, с. 99], проте висновки щодо сьогодення не поспішає занотовувати.

Окрім сфери стосунків з рідними, на усвідомлення самотності, слабкості впливав і фізичний стан письменника, який погіршувався на фоні переживань і голоду: «Останніми днями хворію — виразка мучить, нерви знову розпускаються, ніяк їх не стримаєш. Багато, багато довкола неприємного. Мимоволі діймає, гостро іноді чіпає. Заціплюю

зуби, стискаю серце в жменю, але важко зовсім не реагувати. Довкола не гаразд — витримка потрібна величезна. І в самого в мене не гаразд ще більша витримка потрібна. Знаю. Тримаюсь. Але скільки муки!» [7, с. 102]. Повернення до київського оточення нагадувало моменти минулих конфліктів із дружиною, від чого ставало «самітньо і сумно» [7, с. 121].

Як і для О. Кобилянської, все частіше для нього відрадою стають навіть сні, старанно записує їхні сюжети. Власна послідовність, організованість стає для письменника сильним опором усій навалі життєвих прикрощів, єдиним способом зберегти гідність, сталість, рівновагу. Іноді, щоб не зрадити цим настановам стислості і самодисципліни, дозволяє собі зробити нотатки пізніше, коли заспокоїться: «Я такий обурений і злий, що, не зважаючи на витримку, не можу зараз докладніше записувати. Зроблю це згодом» [7, с. 55]. Крім того, власні межові переживання письменники передають через паралелі з природою: «Чудесні ранки — свіжі, запашні! Як хочеться бути здоровим і жити нормально. Цвітуть сади, день у день буйніше. А я — геть зів'яв» [7, с. 40-41], у О. Кобилянської — це записи про єдність з горами, атмосферу свободи в них.

У боротьбі з хворобою письменник переважно самотній, але заохочує себе і обіцяє собі боротися, оновитися силами. У лікарні згадує найперше матір і друзів, які могли би, але не перебували поруч у важкі хвилини. Тепло згадує і сина Леся. Стосунки з ним були тією лінією турботи й тепла, де А. Любченко реалізовувався, як захисник, утверджувався у власній значущості і потребності. У записках часто вертається до теми кохання і ще одним зі шляхів подолання самотності бачить стосунки з жінками.

Так само О. Кобилянська в усіх чоловіках, котрих зустрічає, намагається вглядіти надію, «визволення» від гнітючих обставин і навіть самої себе. Найперше бачить себе самотньою на тлі власного оточення. Пригадуючи знайомих та власну прив'язаність до них, любов, яка подекуди контрастує зі зверхнім та байдужим ставленням, письменниця шукає і не знаходить відповіді на власний поклик любити взаємно. Під час таких роздумів вона уявляє себе дитиною, що «стоїть самітно на березі ріки», люди приїжджають і дарують чи коротке, чи довше спілкування, але серед них не знаходиться кандидатури на тривкі і надійні взаємини. Причину цього пояснює особливостями

свого характеру — звикла залишатися на самоті, віддалятися у власні мрії, не довіряти нікому. Змирившись, що не буде ідеалом для когось, прагнула принаймні мати завжди поруч чоловічу «витончену постать», співрозмовника [4, с. 68], освіченого й розумного. На тлі цих рядків щиро звучить прихильність до матері, подруги Августи Кохановської, селянина Івана. Отже, записи свідчать, що попри любов побути наодинці і певної зверхності над оточенням О. Кобилянська відчувала постійну потребу в порадах, підтримці та любові, що впливало на стан задоволеності життям.

Кожен із авторів — як чоловік, так і жінка — по-різному фіксують на рівні мовлення власні стани самотності. Так, О. Кобилянська добирає багато синонімів-епітетів для того, щоб передати душевний стан: «Як чудно мені на душі — погано-погано, неспокійно, болісно» [4, с. 197]. Цікаво, що на початку щоденника перериває написання, а через роки стає багатослівніша, відвертіша в описі станів. Описує власну тугу і біль через риторичні питання. Думки в майбутнє іноді просякнуті тривогою — про можливі хвороби рідних, про недолюбленість: «Чому я не задоволена, як інші? Чому не маю спокою? Чому минає мене веселе буття людства? Моя туга ніколи не заспокоїться, я страждаю як романтики» [4, с. 39], про подальшу власну долю: «а що буде, коли я сама залишуся, може, на ласку братів» [4, с. 115]. Такі роздуми часто продовжуються думками-фантазіями про чоловіків, уявне щасливе майбутнє в сім'ї: «До смерті нудьгую, не маю про що думати, навіть не читаю. Шиття набридло мені. Думаю про його дім, про життя з ним, хочу писати про себе як про третю особу. Він дуже-дуже любив її, а вона була для всіх добра, жила й піклувалася ним і господарювала, а він постійно піклувався її здоров'ям» [4, с. 45]. З кожним роком все більше боїться стану старіння: «Все і все стоїть перед моєю убогою душею примара, що я перестала бути молодою. Я зацькована, втомлена, моя душа цілком знівечена, нервова у найвищій мірі. Не можу писати, не можу читати. А найстрашніше це те, що я ніколи не буду щаслива...» [4, с. 189]. У щоденнику А. Любченка абзаци про почуття стисліші, письменник обходить кількома окличними реченнями, натомість довшими є філософські міркування і думки про можливі шляхи в майбутньому, надії на одужання.

Отже, О. Кобилянська та А. Любченко передали у щоденниках відчуття самотності, розчарування у кризові періоди та шукали надії,

підтримки від інших, особливо від людей протилежної статі. Називаючи себе самотньою, О. Кобилянська розмірковує над цим станом як наслідком розлуки з дорогими серцю людьми, потребою хорошого оточення і розваг, можливості писати й отримувати безперешкодно освіту і, зрештою, мати щасливою сім'ю та бути незалежною у творчій самореалізації. Перечитуючи записи про власну відчуженість, утверджується у перевазі над оточенням, але розуміє власну емоційність і тривкість своїх негативних переживань. А. Любченко особливо вразливим і самотнім постав у часи загострення хвороби та через важкі стосунки в сім'ї, проте скромніший в описах власних емоцій, лише лаконічно згадує їх; висловлює вдячність матері та вкладає себе у взаємини з сином, турботу про нього. Фактографічною лінією детальних спогадів, констатацією воєнних реалій, примітками щодо змісту листів і перебігу зустрічей тощо додає динаміки і життя у записи тоді, коли через хворобу обмежений у власних діях, сподівається на покращення і в соціальній, і у фізичній сфері життя.

Список використаних джерел:

1. Біблія, або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту. Київ: Українське Біблійне Товариство, 2020. 1172 с.
2. Видашенко Н. Щоденники О. Довженка та А. Любченка як феномен української мемуаристики ХХ століття (змістова парадигма і жанрова природа): Автореф. дис. канд. філол. наук 10.01.01 — українська література. Київ: Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 2014. 20 с.
3. Кафка Ф. Твори: оповідання, романи, листи, щоденники; передм. Д. Затонського. Київ: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2012. 592 с.
4. Кобилянська О. Зібрання творів: у 10 т. Т. 9: Щоденники. Публіцистика. Критика. Спогади. Автобіографії / упоряд. В. І. Антофійчук; прим. В. А. Вознюка, Я. Б. Мельничук, Ю. М. Микосянчик. Чернівці: Букрек. 2022. 392 с.
5. Колошук Н. «Щоденники» Ольги Кобилянської як его-текст епохи декадансу: нарцисизм жіночого «Я». *Слово і Час*. 2012. № 4. С. 63-70.
6. Ліщинський В. Психологічні наслідки відчуження як специфічного сприйняття навколишнього світу. *Зб. наук. праць:*

філософія, соціологія, психологія. Івано-Франківськ, 2007. Ч. 1, Вип. 12. С. 225-231.

7. Любченко А. Щоденник. Львів — Нью-Йорк, 1999. 383 с.
8. Мовчан М. Осмислення феномена самотності як проблеми суспільного буття особистості. *Філософські обрії*. 2005. № 13. С. 14.

References:

1. Bibliia, abo Knyhy Sviatoho Pysma Staroho y Novoho Zapovitu. Kyiv: Ukrainske Bibliine Tovarystvo, 2020. 1172 s.
2. Vydashenko N. Shchodennyky O. Dovzhenka ta A. Liubchenka yak fenomen ukrainskoi memuarystyky KhKh stolittia (zmistova paradyhma i zhanrova pryroda): Avtoref. dys. kand. filol. nauk 10.01.01 — ukrainska literatura. Kyiv: Natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni M. P. Drahomanova, 2014. 20 s.
3. Kafka F. Tvory: opovidannia, romany, lysty, shchodennyky; peredm. D. Zatonskoho. Kyiv: A-BA-BA-HA-LA-MA-HA, 2012. 592 s.
4. Kobylanska O. Zibrannia tvoriv: u 10 t. T. 9: Shchodennyky. Publitsystyka. Krytyka. Spohady. Avtobiohrafii / uporiad. V. I. Antofiichuk; prym. V. A. Vozniuka, Ya. B. Melnychuk, Yu. M. Mykosianchyk. Chernivtsi: Bukrek. 2022. 392 s.
5. Koloshuk N. «Shchodennyky» Olhy Kobylanskoi yak eho-tekst epokhy dekadansu: nartsysyzm zhinochoho «Ia». *Slovo i Chas*. 2012. № 4. S. 63-70.
6. Lishchynskyi V. Psykholohichni naslidky vidchuzhennia yak spetsyfichnoho spryiniattia navkolyshnoho svitu. Zb. nauk. prats: filofosfiia, sotsiolohiia, psykholohiia. Ivano-Frankivsk, 2007. Ch. 1, Vyp. 12. S. 225-231.
7. Liubchenko A. Shchodennyk. Lviv — Niu-York, 1999. 383 s.
8. Movchan M. Osmyslennia fenomena samotnosti yak problemy suspilnoho buttia osobystosti. *Filosofski obrii*. 2005. № 13. S. 14